

KIK ÉS MIÉRT LÁTOGATTÁK A RÓMAI ARCHIGINNASIÓT MAGYARORSZÁGRÓL A 16. SZÁZADBAN?

Az egyetemek intézményének történeti vizsgálata mellett kétségtelenül van létjogosultsága az olyanféle adatföltárásnak is, amely különböző korokban a hallgatók összetételét, az intézmény közelebbi vagy távolabbi vonzáskörét világítja meg. Továbbá arra is kereshetünk feleletet, hogy megállapítható-e valamilyen rendező elv a különféle egyetemekre orientálódók népes csoportjában. Különösen az egyetem székhelyétől messze eső országokból származó diákok esetében remélhető, hogy a választás, a döntés lehetősége miatt a választás indokait, azaz az egyes főiskolák valódi vagy vélt előnyeit megismerhetjük.

Jól ismert tény, hogy Magyarország a 16. században egyetem nélküli ország volt. E lapidáris megállapítás mögött azonban az egyetemtörténet kutatói számára nagyon érdekes kérdések rejteznek. Az elenyészett középkori alapítású egyetemek sokrétű problematikája mellett ilyen például az újra meg újra ismétlődő próbálkozás a 16. század folyamán hol egy város, hol egy főúr, vagy maga az uralkodó részéről főiskola alapítására. Azaz folyamatosan nyomon kísérhető az igény arra, hogy az országhatárokon belül nyerjen megoldást a felsőfokú képzés. Ugyanakkor ismeretes az is, hogy ezen időszakban az ország akkori lakosságához képest igen sokan látogatták a külföldi egyetemeket. Tárgyalásra kerülő századunkban csak a bécsi, a krakkói és a wittenbergi egyetemnek négyezer magyarországi beiratkozott hallgatója volt.

Nemrégiben kezdtük meg e három egyetem hallgatói személyes adatainak föltárását, az egyes életpályák megismerését. Az eredmény, noha a vizsgálatoknak még csak a kezdetén vagyunk, a remélnél is jobb. Némely egyetem, illetve időszak beiratkozott diákjainak ötven, sőt hetven százaléka valahol valamiféle értelmiségi pályán tűnik föl később. Ha a népességet tizedelő járványokra gondolunk, vagy a nagy mértékű iratpusztulásra, vagy csak egyszerően az időbeli nagy távolságra, akkor különösen magasnak találhatjuk ezt a számot. Nem rosszabb az eredmény, mint amelyet korunk szociológiai fölmérései vagy sta-

tisztikai kimutatásai produkálnak. Értetlenül állunk egyébként magunk is a kezdeti eredmények előtt, és csak egy magyarázatot találjuk: a szelekciót. A távoli országok egyetemének látogatása olyan költséges volt, hogy nagyon megváltogatták, kit küldjenek oda.

Szükségesnek tartottuk mindezek előrebocsájtását, mielőtt tárgyunkra térünk, mert háttérül és alapozásul szolgálnak. A római Ginnasio magyarországi hallgatóit vizsgáljuk a következőkben a 16. század folyamán. Az egyetem anyakönyveit nem ismerjük, az odakint tanulóknak önálló *natio*ja nem volt, a magyar *stipendiarius*soknak, ha ezeket a diákokat így nevezhetjük, semmiféle névjegyzéke nincs.¹ Az adatokat, amelyekkel rendelkezünk, csak a véletlennek köszönhetjük: esetlegesek, és mégis – éppen a bevezetőben elmondottak alapján – mintegy mintavételként alkalmasnak tartjuk felhasználásukat bizonyos általános következtetések levonására.

Nehezíti vizsgálódásunkat, hogy ahonnan segítséget remélhetnénk, a Magyarországot környező államok hasonló témával foglalkozó kutatóinak figyelme a római egyetem e korbeli közép-európai hallgatóira egyáltalán nem terjedt ki. Az ezen a téren legtöbbet munkálkodó németek valamennyi olasz egyetemet sorra kerítő földolgozása például a római egyetemet meg sem említi.²

Az itáliai városok közül talán éppen Róma volt az, ahol a 16. század elejére a legmélyebb szakadék tátongott az önképzést szolgáló akadémiák és tudós társaságok, meg a Studio, Ginnasio, Archiginnasio vagy később Sapienza néven emlegetett egyetem tudományos színvonala között. És ezt a hátrányos helyzetet az újra meg újra megvalósuló átszervezések és különféle pápai rendszabályok se tudták megváltoztatni, legalábbis a virágzó, nagyhírű egyetemekkel való összevetést tekintve. Ugyan mi vonzotta akkor mégis erre az egyetemre az ugyancsak távoli Magyarországról a diákokat, vagy inkább mi készítette a pártfogókat arra, hogy alumnusaikat ide irányítsák?

1515-ben, Szent Lukács napján, mint az minden évben szokás volt, Rómában, a San Eustachio templomban tanévnyitóra gyűlt össze az egyetemi oktatói kar és az ifjúság. Az ünnepi beszéd *De inventione artium liberalium*, a világ és az ember teremtésével kezdődött. Majd az ősi közlési mód, a hieroglifák Rómában is látható emlékeit vette számba. Következett Mózes, a betűk föltalálója. Részletesen foglalkozott a görögök szellemi teljesítményével, az *artes liberales* egyes diszciplínáinak föltalálásával. Végre jött az *adhortatio*, amely arról igye-

¹ Az adatok összegyűjtésére az első kísérlet: VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók iratai: Matricula et acta Hungaricorum in universitatibus Italiae studentium*, Bp., 1941.

² K. H. BURMEISTER, *Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im deutschen Rechtsbereich*, Wiesbaden, 1974. Igen jó, más tudományágakra is kiterjedő irodalomjegyzékkel.

kezett meggyőzni hallgatóit, hogy „equum vehendi causa genitum, arandi bovem, venandi et custodiendi canem, Vos vero ad praedictas liberales artes amplectendas esse progenitos... exurgite omnes indigenae, advenae, convenae qui Romam ad capiendum ingenii cultum convenistis, et liberales artes strictis ulnis amplexamini insudetis.” E világos beszéd, ha nem is felelt meg Bembo, Sadoletto, Vida vagy Giovio ízlésének – mert tudjuk, hogy nem felelt meg nekik a lektorral előléptetett trasteveri tanítócska, Iulius Simon Siculus szellemi teljesítménye – annál inkább megnyerte egy, az „advenae” és „convenae” között toporgó magyar diák tetszését. Annyira, hogy kinyomtatásáról is gondoskodott, hálás ajánlólevelet illesztve elejére a távoli hazából tanulmányait bőkezűen támogató pártfogóhoz.³ Bessei Farkas Ignác, így hívták a magyar diákok, Fegyverneki Ferenc, a premontrei rend sági konventjének prépostja, magyarországi *generalis visitor* támogatásával tanult Rómában. A pártfogó személye jól ismert a magyar egyháztörténelemben.⁴ A franciaországi anyamonostorból induló rendi reform áldozatos és eredményes végrehajtója volt hazájában. A rend vagyosának, az ő szavaival a „patrimonium Crucifixi”-nek hűséges őrzője, sőt gyarapítója volt. Az elődök nemtörődomségéből más rendek vagy commendatorok kezére jutott rendi jószágokat fáradhatatlan leleménnyel próbálta visszaszerezni. A hű sáfár nevéhez fűződik a rend belső megújítása is. Csak egyet említünk e térről: a női rendházak részére anyanyelvű ordinariust készített, e nemben Európa-szerte a legkorábbi az ő kezdeménye. Konventjét, mint négy vármegyében illetékes hiteles helyet világi jogi föladatak is terhelték. Ezen a téren is rendet teremtett, a korábbi okleveles gyakorlatot formuláriumba foglaltatta. Valószínűnek tartjuk, hogy mind rendjének külképviselési ügyeiben, mind a jogi teendők ellátásában hiányát érezhette egyetemi képzettségű munkatársaknak. Ilyenek kiképzésére viszont akkor is, később is alkalmasabb volt a bolognai vagy a padovai egyetem. Személyes megbízottja pedig Rómában többször is megfordult, s az ottani viszonyokról őt pontosan informálhatta. Ha most mégis valakit tanulmányi céllal odaküldött, akkor annak az ő céltudatos szervezőmunkáját ismerve okát kell keresnünk.

Úgy véljük, hogy a római Ginnasio vonzerejét a magyarországi *generalis visitor* számára az intézmény akkori sajátos kapcsolata jelentette a Kúria tekintélyes törvényszékével, a Rota Romanával. E jogi testület, amely a 15. század vége óta világi ügyeket is tárgyalt, történetének ismerői szerint, ebben a

³ *Oratio de inventione artium liberalium Romae in die Sancti Lucae in templo divi Eustachii habita per Siculum*, Romae, 1516. Iulius Simon és a magyarok további kapcsolatára: BORSA Gedeon, *Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda*, MKsz, 96(1980), 377–384.

⁴ OSZVALD Arisztid, *Fegyverneki Ferenc sági prépost, rendi visitor: 1506–1535 = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*, Gödöllő, 1934; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 228–234.

században állt tekintélyének csúcsán, és egyúttal nevelője és kibocsátója volt a legkiválóbb kánonjogászoknak.⁵ A két intézmény, a Ginnasio és a Rota sajátos kapcsolatának színhelye éppen a San Eustachio volt. Az egyetem szomszédságában lévő templomban tartották ugyanis a népesebb vagy ünnepélyesebb aktusokat, ott került sor a gyakori egyetemi disputációkra is. Ugyanakkor „è noto che in S. Eustachio si conferiva il titolo di dottore e si tenevano le pubbliche dispute dagli Uditori di Rota o dagli avvocati concistoriali”. Sőt forrásaink szerint akkor a rektor is mindig az auditorok közül került ki.⁶ A magyar diák tanulóéveinek idején éppen Domenico Jacobazzi volt a rektor, a Vicarius Urbis, nagy hírű egyházjogász, a zsinat történésze.

X. Leo, a Medici pápa egyetemi reformjait ismerhették Magyarországon, hiszen Fegyverneki különmegbízottja rendszeresen megfordult a Kúriában, és ha a humanistáknak nem is, de a magyar diáknak megfelelhetett az oktatási szint is. Bessei jogász aspirációira mutat az is, hogy a megjelentetett könyvecskéhez még egy ajánlólevelet fűzött az érseki joghatóság jogásztestülete egy tagjához, Chezi Andrásához. Aki mint esztergomi prépost és *decretorum doctor, auditor causarum Cardinalis Strigoniensis* is volt. Bessei azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy pártfogolja őt az érseknél. Ez a Chezi András egyébként Fegyverneki minden vállalkozásának is hathatós támogatója volt. Nevük egy emberöltőn keresztül együtt fordul elő jogi ügyletekben, majd a fölbukkanó eretnokségek vizsgálatakor. Mindezeket figyelembe véve az a meggyőződésünk, hogy a kúriai joggyakorlat valamelyest elsajátítása, de legalábbis a tájékozódás lehetett a célja Bessei Ignác római tanulmányainak. Ez azonban csak Fegyverneki koncepciójának lehetett része, mert például a harcostárs Chezi András neposai a járt úton a ferrarai egyetemet látogatták. Bessei hazatérve a királyi kancellária notariususa lett. Pályáját 1550-ig ismerjük, ekkor is jogi ügyletekben tevékenykedett.⁷ Családja a reformáció térhódítása után is megmaradt a katolikus egyház kötelékében.

Bessei Ignác magyar diák római tanulmányai csak egyetlen építőeleme annak a restaurációs törekvésnek, amellyel a sági prépost néhány társával együtt megkísérelte megmenteni az egyház megroppant intézményét. Síremlékének maga fogalmazta fölirata: „Successor, serves haec mea facta precor.” Halála után a monostor commendatorius kezére jutott, majd erődítménnyé alakították a török veszély miatt, és prefectusa már Luther és Brenz műveit olvasta.⁸

⁵ E. SCHNEIDER, *Die Römische Rota, I: Die Verfassung der Rota*, Paderborn, 1914. „Pio IV, mediante la costituzione »In trono iustitiae« del 27 dicembre 1561, dichiarò che la Sacra Romana Rota era tribunale competente per tutto il mondo”. Vö. P. PECCHIAI, *Roma nel Cinquecento*, Bologna, 1948.

⁶ A. PROIA, P. ROMANO, *Roma nel Rinascimento: Il rione S. Eustachio*, Roma, 1937, 59, 88.

⁷ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 330.

⁸ OSZVALD, *i. m.*, 108, valamint Emericus Kapothy Selmezbánya városának 1538 „in die divi Georgii Martiris”. ÁBEL Jenő másolata, MTA, Kézirattár, Ms. 335/9.

A sági prépost restaurációs törekvései csak egy emberöltő múlva, nagyon megváltozott körülmények között találtak követőre, Bornemissza Pál veszprémi, erdélyi majd nyitrai püspök személyében. Ha Fegyverneki idejében ingatagnak tekinthettük az egyház épületét Magyarországon, akkor Bornemissza püspökségekor már romokban hevert. Az egyházi vagyontól vagy a török vagy a protestánsok miatt alig valami jövedelmet élvező püspöki kar az ország határain kívül, Bécsben, a Kamarától kapta évdíját. A birtokok, egyházi felszerelések a világiak vagyonát gyarapították. A Tridentinum pedig az egykor Una Sancta Catholica Ecclesia tanbéli széttöredezett állapotát rögzítette. Az igazság az, hogy az akkori magyar püspöki kar nagyobb gondját az anyagi veszteségek okozták. Annál figyelemreméltóbb az a küzdelem, amit Bornemissza püspök folytatott a még menthető – mind eszmei, mind anyagi – javak ügyében. „Dispersae siquidem et desolatae sunt heu heu nimirum oves Christi, beatissime pater, in his Hungariae partibus desolatae inquam et dispersae partim haereticorum et schismaticorum pravis dogmatibus exagitatae partim vero Thurcorum Tartarorumque rabie adeo delaceratae ut valde opere pretium sit cum apostolis iam iam in condre et cilicio ad Christum dominum fluctibus et tempestatibus variis pene obrutis exclamare salva nos quam perimus” – írta V. Pius pápának.⁹ A jámbor exclamatio mellett élete inkább a magyar „segíts magadon, és az Isten is megsegít” közmondást példázza. A lelkiek restaurációjára tekintve például az elsők között volt, aki a Loyolai munkatársainak behívására gondolt.¹⁰ Egy alkalommal még az ország egy részének főkapitányi tisztét is elvállalta volna, hogy így cselekvési tért, tényleges hatalmat nyerjen. (Ezt a tervet a bécsi nuncius is pártfogolva terjesztette a Kúria elé engedélyezésre, mert így könnyebben fölvehette volna a harcot az eretnokséggel.)¹¹ A „condra és cilicium” a vezeklés helyett nála az apostoli szegénységet jelentette. Jövedelmét ugyanis a világiak kezére került egyházi kincsek visszaváltására fordította, és a sérült darabokat restaurálva végül is végrendeletében az eredeti tulajdonosoknak juttatta vissza.¹² Mindezen fáradozásaiban, de egyházkormányzói munkájában is társak nélkül volt, ahogy egy alkalommal maga írta: „...putat fortasse ... penes me hic habere turbam copistarum, notariorum, in Rota Romana versancium, qui tales litteras indulti, in sua solita forma expedire recte sciant, solus agere debeo omnia, nullus coadiutor mihi adest...”¹³ Bizonnyal éppen e bajon segítő küldte

⁹ Bornemissza Pál a pápának, Pozsony, 1569. okt. 30. EEK, Kézirattár, Litt. Orig., 111.

¹⁰ *Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis*, I, ed. L. LUKÁCS, L. POLGÁR, Romae, 1959, 24.

¹¹ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*, III, Bp., 1903, 149.

¹² TAKÁTS Sándor, *Abstemiuss Bornemissza Pál* = Uő, *Hangok a múltból*, Bp., é. n. [1930], 7–35.

¹³ Bornemissza Pál Nádasdy Tamásnak, 1551. (1550?) jan. 21., MOL, Kamarai Levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 5. d.

Rómába tanulni az 1560-as évek végén unokaöccsét, Pozsgay Zsigmondot. Az ifjúhoz intézett intő leveléből idézzük: „Age ergo dum Romae es Romanam pietatem, humanitatem, devocionemque toto pectore imbuere memineris, ut cum Deo duce ad tuos istinc rediens intelligant omnes te non modo Romam causa videndi veluti peregrinum aliquem ivisse, sed ut bonum solertemque mercatorem seu negociatorem Romanas opes, nimirum virtutes praeclaras, singularem sapienciam cum eloquentia coniunctam in patriam indefesso labore tecum advexisse homines mirentur venerenturque prospere.” Azaz nem zárandokútra küldte Rómába, hanem hogy mint egy derék kereskedő, haszonnal térjen vissza.¹⁴ Pozsgay három évig a Collegium Germanicumot látogatta, majd a bolognai egyetemre iratkozott be. A családi gondoskodás jóvoltából még egy nyitrai kanonokság jövedelmét is élvezte, talán ebből jutott egy franciaországi tanulmányút költségeire is. Ezt már nagybátyja óhaja ellen tette, mert az már azt szerette volna, ha tudását hasznosíthatja. Mint ahogy hasznosította is a köz javára, mert élete végéig szolgált secretariusként a lengyelek magyar származású királyának, Báthory Istvánnak kancelláriájában.¹⁵

Ugyanezen időben a magyar püspöki kar egy másik tagja is Rómába irányította alumnusait felsőfokú tanulmányokra. Verancsics Antal egri püspök, majd esztergomi érsek két támogatottjáról is tudunk, akiknek már kifejezetten az egyház jog tanulmányozása lett volna a célja Rómában. Az egyik, Cserődi János, be is váltotta a hozzá fűzött reményeket, amelyeket pártfogója így fogalmazott meg: „Ita incumbas bonis litteris, ut aliquando, quum in patriam redieris, usui sis et religioni Catholicae, et Ecclesiae nostrae. Quum autem praecipue caremus Doctoribus Juris Canonici ... cupimus ut diutius istic insudes studiis.”¹⁶ Hazatérve esztergomi kanonok, pécsi, majd egri püspök lett, és mint egyházjogász is funkciókat töltött be.

Nem valósíthatta meg Verancsics tervét egy másik fiatal jelöltjével kapcsolatban. A fiataalkorú Kubinyi András tanulmányai folytatásához kapott egy esztergomi lektorságot, és már tervezték, hogy az alsóbb papi rendeket is fölveszi. „Nam ubi primum habebit ordines, vestemque sumet, ut insignia Clericatus, mittemus eum Romam, ea commissione illi imposita, ut discat solum Jus Civile, Canonicum et Theologiam; quo sufficiat muneri in regno tanti beneficii. Commendabimus autem illum Summo Pontifici, et quibusdam Cardinalibus nostris fautoribus, quo hoc primario in tanta urbe patrocínio acquirat sibi maiorem et

¹⁴ Bornemissza Pál Pozsgay Zsigmondnak, 1569. okt. 8. EEK, Kézirattár, Litt. Orig. 110.

¹⁵ VERESS, *i. m.*, 267–268; LUKÁCS–POLGÁR, *i. m.*, I, 376.

¹⁶ Verancsics Antal Cserődi Jánosnak, Pozsony, 1571 febr. 24. = *Verancsics Antal összes művei*, X, Pest, 1871, 136–137. A levél eredetije: OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 1681., tom. IV, f. 84. A levél a titkár kezétől származik, de Verancsics saját kezű javításaival látta el; a „Georgius” címzés is tőle való. Ennek ellenére bizonyos, hogy csak elírás János helyett.

animum et existimationem.”¹⁷ Az érsek szavaiból világosan kibontható egy ilyen egyházjogász pálya indulása, az, hogy az ő támogatottjaik milyen pártfogók segítségével élvezhették Rómában. Alkalmuk lehetett akár a legmagasabb kúriai körök megismerésére is. Ez esetben azonban a fényesnek ígérkező karriernek föltétele is volt, az érsek hűségesküt kért a jelölttől a katolikus egyház és annak előljárói iránt. Az akkor már protestáns érzelmű Kubinyi család ifjú tagja ezt nem volt hajlandó megtenni, így egyházi pályára képesítő tanulmányútjából nem lett semmi. Nem hallgathatjuk el, hogy amíg Verancsics mint a magyar egyház feje alumnusait Rómába irányította, azalatt unokaöccse, Faustus Padovában a legkitűnőbb tanárokkal Arisztotelészt olvasta. Mintha maga sem bízott volna abban, hogy az egyéni karrier szempontjából a római orientáció a legígéretesebb. Egyébként az ő rekatolizációs törekvései elsősorban az egyház adófizető polgárai számának szaporítására irányultak.

E kétfelé tekintő magatartás azért megfontolandó, mert a 16. század végén már megfogalmazást nyert a római egyetem javasolt volta szemben a herezis fő fészkeivel, a padovaival. Az ifjú Forgách Ferencet, a katolikus restauráció későbbi nagy püspökét például Possevinónak sikerült megnyernie a katolikus egyház számára. Római tanulmányai után az apa Padovában kívánta volna továbbtaníttatni fiát, de Possevino ezt ellenezte: „Percioche in Padova et ungheri et altri dissimulano l’heresia et guastano il mondo.”¹⁸

Az ifjú Forgách Ferenc személye már átvezet egy más korba, amikor azt a földadatot, amelyet korábban a római Archiginnasio látott el, átveszi a Collegium Romanum, illetve a Collegium Germanico-Hungaricum. Ezeknek már fennmaradtak az anyakönyvei, és a sűrűn előforduló bejegyzésekből – „parentibus haereticis natus” – láthatjuk, hogy a katolikus egyház restaurációjának új, föllendülő szakasza kezdődött meg.

A „Roma nobilis” emlékével sok olyan magyar diák tért haza, aki hosszabb-rövidebb ideig koptatta az Urbs köveit. Közülük itt csak néhányat foglalkoztunk, akiket bizonyosan az ottani Ginnasio-beli tanulmányaikra küldtek ki pártfogóik. Valamennyiükről megállapítható, hogy azoknak célja a jogtudomány, közelebbről az egyházjog elsajátítása volt. Pártfogóik minden esetben az egyházi reformok Rómához hű, erélyes magyarországi képviselői voltak. Figyelemre méltó, hogy e néhány, valóban csak szórványosnak mondható adat alapján milyen pontosan követhető a katolikus reformtörekvések magyarországi sorsa. A módszer és az eredmények tekintetében is három szakasz különíthető el. Az elsőben Fegyverneki Ferenc generalis visitatorról azt mondhatnók, hogy megpróbált versenyt futni a Rómával szembenálló reformációval. Ő még monotorokat hódított vissza külsőleg is, de a lelki megújulás szempontjából is. Ha

¹⁷ VERANCICS, *i. m.*, XI, Bp., 1873, 216–217, 219–221.

¹⁸ LUKÁCS–POLGÁR, *i. m.*, III, 425.

nem volt is egyedül, de kevesen voltak ahhoz, hogy a már előrehaladott romlást megállítsák. Rómában tanult pártfogoltja világi pályán érvényesült. A második szakaszban Bornemissza püspöknek már csak a romok maradtak, ő a cserepeket igyekezett összesöpörni, menteni a még menthetőket. Törekvését V. Pius a legnagyobb megértéssel támogatta, de eredményt nem érhetett el még, legalábbis látványosat nem.¹⁹ A Tridentinumot követő magyarországi intézkedések a taktikai hibák sorozatát követték el, az erőszakos próbálkozások éppen ellenkező eredménnyel jártak. Szemléletes példája ennek az ifjú Kubinyitól követelt eskü, és ezen taktikai hiba miatt az egész terv kudarca. E korszak római diákjaiból már egyház- és világi jogász is lett. Amaz elvetélt, esküt nem tévő, vagy valószínűbb, hogy esküt nem tévők példája készítette azután Possevinót arra, hogy a kolozsvári jezsuita iskola alapításakor már óva intett az ilyenféle megkötésektől.²⁰ Éppen a jó szándékúak megnyerése érdekében. Tehát a harmadik szakaszban, más módszereket alkalmazva, legalábbis az elején, már valóban megindult a katolikus egyháznak az a restaurációja Magyarországon, amelynek munkásait Rómától, a 16. században pedig az Archiginnasiótól várták.

(1985)

¹⁹ „Magnas redemptori nostro gratias agere debemus, quod de tua divini honoris zelo, de tua in custodiendo grege tibi credito vigilancia singularique in Deum omnipotentem pietate, ea magis magisque in dies ad nos perferuntur, quae animum nostrum multis curarum oneribus laborantem magna ex parte recreare valeant...” A pápa Bornemissza Pálnak, Róma, 1569. aug. 11. EEK, Kézirattár, Litt. Orig. 109.

²⁰ LUKÁCS–POLGÁR, *i. m.*, III, 255.